

ილია თავზერიძე

ექვთიმე თაყაიშვილის სამი ექსპედიცია ტარ-კლარჯეთში

ცნობილი ფოტოა — ოშკის დიდებული ტაძრის ერთ-ერთ ბურჯთან ხელჯოხიანი ექვთიმე თაყაიშვილი დგას. ფოტო 1917 წელს, სამხრეთ საქართველოში სამეცნიერო ექსპედიციის დროსაა გადაღებული. ტაძრის ეს ბურჯი, სამ დანარჩენთან ერთად, დღესაც იმაგრებს ოშკის გუმბათს. ოთხივეს მორთულობა და ჩუქურთმები სხვადასხვაა და გამორჩეული. ფოტოსთან ტაძრის დღევანდელი მდგომარეობის შედარებისას თვალნათლივ ჩანს, რომ ბურჯების დიდი ნაწილი მიწას კიდევ უფრო დაუმაღლავს. 1917 წლის ექსპედიციის დროს კი მისი მშვენიერება უფრო საჩინო იყო. სიმბოლურია ეს ფოტო — ტაძრის ბურჯთან დგას ქართველი მეცნიერი, დიდი მამულიშვილი, რომელიც თავად ედგა ბურჯად სამხრეთ საქართველოს სიძველეთა კვლევას.

როცა ექვთიმე თაყაიშვილი სამხრეთ საქართველოში თავის პირველ ექსპედიციას იწყებდა, ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი გიორგი მერჩულის „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების“ შესახებ, რომელიც იერუსალიმში ნიკო მარმა და ივანე ჯავახიშვილმა 1902 წლის შემოდგომაზე აღმოაჩინეს. მარის ექსპედიცია ამ მხარეში 1904 წელს მოეწყო. ხოლო თავად აგიოგრაფიული ტექსტი, მის რუსულ თარგმანთან და შევშეთსა და კლარჯეთში მოგზაურობის დღიურებთან ერთად, პეტერბურგში 1912 წელს გამოსცა ნიკო მარმა. შეიძლება ითქვას, რომ ექვთიმე თაყაიშვილის პირველი და მეორე ექსპედიციები სამხრეთ საქართველოში იმ სამეცნიერო მემკვიდრეობის გაგრძელებაა, რომელსაც მე-19 საუკუნეში ჩაეყარა საფუძველი. 1873 წელს დ. ბაქრაძემ მოინახულა ტბეთი, ოპიზა, ანჩა, დოლისყანა, არტაანისა და ოლთისის მხარეები. დიმიტრი ბაქრაძეს 1881 წელს ბანას ტაძარიც უნახავს. 1874 წელს ამ მხარეში გენერალმა გრიგოლ ყაზბეგმა იმოგზაურა და სამი თვის მოგზაურობის ანგარიში 1876 წელს რუსულად გამოსცა. რუსეთის მფარველობაში არტაანისა და სხვა ძველი ქართული მხარეების შესვლას თითქოს ხელი უნდა შეეწყო, რომ

ქართველ სწავლულებს ამ მხარის უფრო დაწვრილებით შესწავლისათვის მოეკიდათ ხელი, მაგრამ, ალბათ, პარალელურად ხელისშემშლელი ფაქტორებიც არსებობდა. 1873 წელს ცნობილ ისტორიკოს დ. ბაქრაძეს უნახავს ოლთისის ძეგლები, რომელთაც მხოლოდ მოკლედ აღწერს, მისი თანმხლები მხატვრის მიერ გაკეთებული ჩანახატები კი პრიმიტიულადაა მიჩნეული. ჩანახატები და ფოტომასალა არც უცხოელი მოგზაურებისა და მკვლევარების — კოხის, სარგისიანის და სხვათა მოგზაურობის დროს შემორჩენილა მრავლად.

ექვთიმე თაყაიშვილის სამი ექსპედიცია, ყველაზე ნაყოფიერი კვლევა-ძიება იყო ტაო-კლარჯეთის შესწავლის საქმეში. ამ ექსპედიციებმა შექმნეს მთელი ეპოქა სამხრეთ საქართველოს ისტორიული ძეგლების, ეკლესია-მონასტრების, ციხე-სიმაგრეების, წარწერების, არქიტექტურის, ეპიგრაფიკის, ქვითმქანდაკეობისა და კედლის მხატვრობის ისტორიის მეცნიერულ კვლევაში. 1921 წლის 13 ოქტომბერს, ყარსის ხელშეკრულებით, საბჭოთა ხელისუფლების მიერ საქართველოს ამ რეგიონების თურქეთის შემადგენლობაში გადაცემის გამო, მომდევნო ათწლეულების მანძილზე, ჩვენი ისტორიისათვის ასე მნიშვნელოვანი ამ მხარის კვლევა-ძიება შეუძლებელი გახდა. ქართველი მეცნიერების ნაშრომები შემდგომში ძირითადად ექვთიმე თაყაიშვილის და ნიკო მარის მემკვიდრეობას ეყრდნობოდა. ამერიკაში მოღვაწე ქართველმა მეცნიერმა ვ. ჯობაძემ 1965 წლიდან შეძლო რამდენიმე ექსპედიცია მოეწყო ტაო-კლარჯეთში და მეცნიერულად სრულყოფილი მონოგრაფიები გამოაქვეყნა.

1902 წელს ექვთიმემ არტაანიდან კოლამდე იმოგზაურა, ჩილდირი, არდაგანი და ოლთისი მოინახულა, აღწერა ბანა ახლომდებარე ეკლესიებით და ჩანგლთან შეჩერდა. 1907 წელს, მეორე ექსპედიციის დროს კოლა-ოლთისი და ჩანგლი შემოიარა, 1917 წელს კი ტაოს, თორთუმის, ისპირის დიდი ეკლესიების აღწერას მოანდომა მთელი დრო.

ექვთიმემ სამხრეთ საქართველოს თითქმის ყველა კუთხე მოიარა, გარდა შავშეთ-კლარჯეთ-იმერხევისა და ბათუმის მხარისა, ე. ი. ჭოროხის აუზისა. რამდენადაც ეს მხარე ნიკო მარმა თავისი პირველი ექსპედიციის დროს საგულდაგულოდ შემოიარა, მეცნიერმა მისი ხელმეორედ კვლევა საჭიროდ აღარ მიიჩნია და ამჯობინა ის ადგილები ენახა, სადაც მკვლევრები ჯერ კიდევ არ იყვნენ ნამყოფნი, და იქ არსებული სიძველეები შეესწავლა. ბევრ საკითხში მოსაზრებათა სხვადასხვაობის მიუხედავად, ექვთიმე უდიდეს მნიშვნელობას ანიჭებდა ნიკო მარის 1904 წლის ექსპედიციას და „გრიგოლ ხანცთელის ცხოვრების“ გამოცემას. „შესანიშნავი წიგნია და მაგის მეტი რომ არაფერი გაეკეთებინა ქართული კულტურის ისტორიისათვის (მაგრამ რამდენი კიდევ სხვა გააკეთა), ისიც კმაროდა, რათა მუდამ მისი მადლიერი ვყოფილიყავით. მხოლოდ მარს შეეძლო იმ

ექვთიმე თაყაიშვილი ოშკის ტაძრის სვეტთან.

ბეგლების ისე გამოცემა“, — წერდა მეცნიერი.

ექვთიმე თაყაიშვილის ექსპედიციების მიზანი არ გახლდათ მხოლოდ ტაძრების მონახულება. მეცნიერი სამხრეთ საქართველოში სხვა სპეციალისტებთან ერთად გაემგზავრა და მაქსიმალურად ზუსტად გადმოიღო წარწერები, ფრესკები, აზომა ეკლესიები და მანამდე სრულიად უცნობი ბევრი ტაძარი და ციხე აღმოაჩინა.

პირველი ექსპედიცია 1902 წელს მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგა-

დოების დავალებით მოეწყო. ექსპედიციამ, რომელშიც შედიოდნენ ზურთომოდდვარი ს. კლდიაშვილი და ერმაკოვის მოსწავლე, ფოტოგრაფი ა. მამუჩაშვილი, მონინაზულა და აღწერა არდაგანის, ჩილდირის ოლქებისა და ოლთისის ოლქის ნაწილის სიძველეები, მონინაზულა ბანა (ახლა პენეკი) და მისი არე-მარე. ექსპედიციის მასალები 1909 წელს გამოქვეყნდა მოსკოვში, კრებულში „Материали по археологии Кавказа, т. 12“.

1902 წლის ექსპედიციის დროს ექვთიმე თაყაიშვილმა მანამდე უცნობ უამრავ ძეგლს მიაკვლია. მათ შორის საინტერესოა კალმახის ციხის კლდის ქვემოთ, სოფელ ნიაკომის ხევში აღმოჩენილი მანამდე სრულიად უცნობი ვაჩიგორის დიდი მონასტერი, ლავრა და მონასტრის ირგვლივ კიდევ ხუთი პატარა ეკლესია. უცნობი მონასტერი (კინეპოსი) აღმოაჩინა ექსპედიციამ ოლთისის რაიონშიც, სადაც შემორჩენილი იყო ოთხი ეკლესია. ამ ექსპედიციების შედეგი იყო სამაბსიდიანი ეკლესიების აღმოჩენა კოლას ოთხთა ეკლესიის სოფელში, ასევე ორთულში, ბაღჩალოციში.

ექსპედიციების დროს ბევრი ისეთი ძეგლი აღმოჩნდა, ჩაიხაზა, აიზომა და გადაღებულ იქნა ფოტოფირზე, რომლებიც დღეს უკვე აღარ არსებობენ. ასეთია ერუშეთის ტაძარი, რომლის ადგილზე ახლა არაფერი აღარ არსებობს. წყაროსთავის დიდი საეპისკოპოსო ტაძარი, რომელიც აღწერა ე. თაყაიშვილმა, ასევე დანგრეულია. აფეთქებას შეეწირა ზეგანი, ერუშეთის ერთ-ერთი უდიდესი ტაძარი, რომელიც ე. თაყაიშვილს თითქმის პირვანდელი სახით უნახავს და აღუწერია. აფეთქებას შეეწირა ასევე გოგუბას ეკლესიაც, რომლის ფოტოები 1902 წ. ექსპედიციამ გადაიღო.

ტაო-კლარჯეთის სამეცნიერო ექსპედიციების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მონაპოვარი ბანას შესწავლის საქმეა. ბანას კათედრალი ექვთიმე თაყაიშვილმა ორჯერ, 1902 და 1907 წლების ექსპედიციების დროს, მონინაზულა. თავისი აღნაგობით გრანდიოზული ტაძარი ბანელ ეპისკოპოსის კვირიკე ბანელს აუგია ადარნასე მეორე კურაპალატის მატერიალური შემწეობით, რომელიც ქართველთა მეფედ 898 თუ 899 წელს აკურთხეს. ბანა-სოფელი პენეკში, ბანას წყლის მარჯვენა ნაპირზე მდებარეობს. 1881 წელს, როდესაც ტაძარი დ. ბაქრაძემ ნახა, მას მხოლოდ გუმბათი ჰქონდა ჩაქცეული. 1902 წელს კი, როცა ე. თაყაიშვილი პირველად ჩავიდა იქ, ტაძარი უკვე ძალზე დანგრეული ყოფილა. მხოლოდ აღმოსავლეთის სახე იყო გადარჩენილი, პატრონიკეთი და გალერეით, გარედან მიშენებული აღმოსავლეთისა და სამხრეთის კოშკებით. გალერეის კედლები, გარდა ჩრდილოეთ ნაწილისა, დაცული იყო.

1907 წელს ე.თაყაიშვილს კიდევ უფრო სამწუხარო მდგომარეობა დახვედრია. გალერეის ჩრდილო ნაწილის ნანგრევები ბევრად უფრო გაფართოებული იყო. აღმოსავლეთ გალერეის კამარების შესანიშნავი ორნამენტები, რომელიც 1902 წ. ფოტოზე გადაიღო ექსპედიციამ, სრულიად

განადგურებული დახვდათ. უფრო დაზიანებული იყო აღმოსავლეთის შიგნითა მხარე, ძალზე ჩამონგრეული იყო კოშკებიც. ბანას ასეთი მდგომარეობა 1877-78 წწ. რუსეთ-თურქეთის ომს უკავშირდება. ამ დროს ტაძარში „რუსის ოტრიადი“ ჩაუყენებიათ. შემდეგ აქ ბანაკი ჰქონიათ ოსმალებსაც. როგორც ექსპედიციის ანგარიშში ე. თაყაიშვილი აღნიშნავს, რუს გენერალს მნიშვნელოვანწარწერიანი ქვაც კი წაუღია აქედან. ხუთ წელიწადში, პირველიდან მეორე ექსპედიციამდე, ბანას მდგომარეობა კიდევ უფრო სამწუხარო და საუკლავო გამხდარა. ბანას კვლევას საფუძველი სწორედ ამ ექსპედიციების დროს ჩაეყარა. პირველი ანაზომები არქიტექტორმა ს. კლდიაშვილმა გააკეთა, თუმცა ექვთიმე ამ აზომების კმაყოფილი არ დარჩენილა. 1907 წელს კი ეს საქმე კალგინს მიანდეს. „საბოლოოდ, მე მაინც ძალიან კმაყოფილი ვარ, — წერდა მოგვიანებით თაყაიშვილი, — რომ ვნახე და შევისწავლე ბანა — თუნდაც უკვე დაქცეული. მახსოვს კალგინს ვუთხარი: აი, ამ ტაძარში იკურთხენ ბაგრატ მეოთხე და მისი ცოლი მეთქი, და მან მიპასუხა: რა დიდებული სანახავი იქნებოდა დაუნგრეველი და გაჩირაღდებულიო!“

მეორე ექსპედიცია ტაო-კლარჯეთში 1907 წელს ისევ მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების დავალებით შედგა. ამ ექსპედიციის დროს ექვთიმე თაყაიშვილმა შეისწავლა ის მხარე, რომელიც რუსეთმა ოსმალეთისგან ბერლინის 1878 წლის ტრაქტატის საფუძველზე მიიღო და რომელიც ორ ადმინისტრაციულ ოლქად იყოფოდა და ყარსისა და ბათუმის ოლქების ნაწილს შეადგენდა. ექსპედიციაში მონაწილეობდნენ სამოქალაქო ინჟინერი ანატოლი კალგინი და მოხალისე ფოტოგრაფი, თბილისის მეორე ვაჟთა გიმნაზიის ფრანგული ენის მასწავლებელი ედუარდ ლიოზენი. თუმცა ყველა მიზნის განხორციელება მათ ვერ მოახერხეს, რადგან ექსპედიციის წევრები კალგინი და ლიოზენი ოლთისში მალარიით გახდნენ ავად და ცხენებით შემდგომი მოზაურობა შეუძლებელი აღმოჩნდა. 1907 წლის ექსპედიცია კოლა-ოლთისსა და ჩანგლში 1 ივლისიდან 20 აგვისტომდე გაგრძელდა და შემდეგი მარშრუტი გაიარა: თბილისი, ყარსი, ნიაკომი კოლაში, ოლთისის ოლქი, ბანა, ოლორი, ყარსი, ჩანგლი, ყარსი, თბილისი.

ამ ექსპედიციის დროს ექვთიმე თაყაიშვილმა აღწერა მრავალი უცნობი ეკლესია, მოგვცა იმ ეკლესიების ნუსხაც, რომლის შესახებ ინფორმაცია არსებობს, მაგრამ თვითონ ნაგებობანი უკვე დანგრეული და განადგურებულია; ანგარიშში მეცნიერი საუბრობს რამდენიმე ქართული ხელნაწერის შესახებ, რომელთა ბედი, სამწუხაროდ, უცნობია (კალკონის სახარება ბარდუსის ხეობიდან). ექსპედიციამ აღწერა რამდენიმე სტელა, რომელთა ბედიც ასევე უცნობია; მაგალითად, ორთულის სტელა, რომლის თბილისში გადმოტანას მკვლევარი ამაოდ ცდილობდა.

განუზომელია მისი ღვაწლი ეპიგრაფიკული მასალების მოძიებასა და ამოკითხვაში. დიდი ნაწილი აქ ნანახი წარწერებისა დღეს უკვე დაკარგულია. ე. თაყაიშვილი მის მიერ მოძიებულ ძეგლებს, არქიტექტურული იქნებიან ისინი, ეპიგრაფიკულნი თუ ფრესკული გამოსახულებანი, იკვლევს საისტორიო წყაროებთან კონტექსტში, ხშირად იმოწმებს ვახუშტისა და ქართლის ცხოვრებას; ასევე მიუთითებს ადრეულ მოგზაურთა და სიძველეთმცოდნეებზე. პირველივე თავში „კოლა“, ის აღწერს მტკვრის ხეობის სათავეებს, პატარ-პატარა წყაროებს და მათგან ყველაზე დიდს გამოყოფს, რომელსაც იმხანად ქრისტიანნი აიაზმას უწოდებდნენ, ხოლო სოფელს კურიუხ-ბაჩაი ერქვა. ამ წყაროს პირას აშენებული ეკლესიის ნაშთს ის უკავშირებს ცხრათა ძმათა კოლაელთა ჯერ მონათვლისა და შემდეგ მარტვილობის ადგილს, რომელსაც ქრისტიანნი ეკლესიის აუგებლად, ცხადია, არ დატოვებდნენ.

ექსპედიციის დასრულების შემდეგ მისი ანგარიშის გამოქვეყნება დაგვიანდა. არქიტექტორ კალგინს ბევრი სხვა საქმე აღმოაჩნდა და გეგმების დასამზადებლად დრო ვერ გამოიხატა. ექვთიმე თაყაიშვილის თხროვით ამ საქმეში ხუროთმოძღვრები — კერნი, რიაბოვი და გ. ებრაელი იქ ჩაერთნენ. უამრავი გაშიფრული წარწერა, ნახაზი, გეგმა, ფოტომასალა მოგროვდა, რამაც შესაძლებელი გახადა გამოფენის გამართვა. ასეთი გამოფენა თბილისში 1920 წ. საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოებაში მოეწყო. გამოფენისთვის ქართული კატალოგი თავად ექვთიმემ მოამზადა, მისი რუსული ვერსია კი დიმიტრი გორდეევს ეკუთვნოდა. მაგრამ კატალოგის დაბეჭდვა ვერ მოხერხდა, საამისოდ არც ტექნიკური და არც ფინანსური საშუალებები არ მოიძებნა. შემდგომში ალბომის გამოცემა ქართული უნივერსიტეტის საბჭომ იკისრა, მაგრამ როცა ყველაფერი მზად იყო, 1921 წ. თებერვალში, ე. თაყაიშვილი ემიგრაციაში წავიდა. ქართული ხუროთმოძღვრების ალბომი 1924 წ. გამოსცა თბილისის უნივერსიტეტმა. ოღონდ მას, ავტორთან შეუთანხმებლად, სათაურიც შეცვლილი ჰქონდა და წინასიტყვაობაც. 1907 წლის ექსპედიციის ანგარიში ექვთიმე თაყაიშვილმა პარიზში, 1938 წელს გამოსცა (გრაფიკული ნამუშევრებისა და ფოტოების გარეშე) და ამ წიგნში ზემოთ ნახსენები კატალოგის საკითხსაც შეეხო, თუმცა ამ საკითხის გაღრმავება, ისე როგორც მას ეს სჩვეოდა, აღარ უცდია. „ჩვენი უნივერსიტეტის პატივისცემა მავალებს ამ ჟამად არ შეეეხო ამ საკითხს, მით უმეტეს, რომ შეიძლება, ეს ყველაფერი დროთა ვითარების გამო იყოს გამოწვეული“ — აღნიშნავდა ე. თაყაიშვილი.

1907 წლის ექსპედიციის დროს ე. თაყაიშვილმა ჩანგლის ეკლესიაც აღწერა. ჩანგლი, ისტორიულ სომხეთში, ყაღიზმანის მახლობლად მდებარე დიდი ეკლესია თაყაიშვილის კვლევის არეალში მოექცა, რადგან

ის ქართული საეპისკოპოსოს შემადგენლობაში შედიოდა. ვალაშკერტში, რომელიც ყალიზმანის მხარეში მდებარეობდა, ისტორიული საბუთების თანახმად, ქართული საეპისკოპოსო კათედრა არსებობდა. იგი აღწერს ჩანგლის დიდ გუმბათიან ეკლესიას, ინტერიერში გუმბათის ორიგინალურად შემკობილ ყელს და დასძენს, რომ, მისი აზრით, ასეთივე გალერეა გუმბათის ყელში მოწყობილი უნდა ყოფილიყო ბანაში და ფიქრობს, რომ ჩანგლი, სწორედ ბანას მაგალითით შეიქმნა. ვრცელი გამოკვლევა ეძღვნება ჩანგლის წარწერებს, რომელიც შესრულებულია 1362 წელს, და გაკეთებულია დასკვნა, რომ წარწერა ეკლესიის შენების თანადროულია. სამშენებლო წარწერაში ყურადღებას ამახვილებს ერთ უცნობ სიტყვაზე — „ლენამორისა“, რომელიც, მისი ვარაუდით, სოფელ ჩანგლის უფრო ძველი სახელი უნდა იყოს. ასევე ადგენს, რომ ჩანგლის ეკლესია უწინ ყოფილა მონასტერი და აღნიშნავს, რომ „აქ ყოფილა მართლმადიდებელ სომხების მონასტერი და ამით აიხსნება ქართული წარწერები ამ და სხვა ამგვარი ეკლესია-მონასტრებისა სომხეთში. მართლმადიდებელ სომხებს წირვა ქართულ ენაზე ქონდათ და მათი მწყემსმთავარნი ქართველი ეპისკოპოსები იყვნენ... ქართული წარწერები სომხეთში მაჩვენებელია საქართველოს ექსპანსიის, მისი პოლიტიკური ძალაუფლების გავრცელებისა ამ პროვინციებში.“

1917 წელს, მესამე ექსპედიციის მოწყობას ტაოში წინ უძღოდა საერთაშორისო ასპარეზზე განვითარებული მოვლენები. პირველი მსოფლიო ომის დროს კავკასიის ფრონტზე რუსეთის ჯარებმა წინსვლა განახორციელეს და 1914-16 წლებში ზედიზედ დაიკავეს ჭოროხის აუზი, ართვინი, ოლთისი და იშხანი. 1916 წლის ივნისში რუსეთის სამხედრო შენაერთები ჭოროხის ზემო წელში ბაიბურთის მიმართულებით შეიჭრნენ. ამ მდგომარეობის გამოყენება ექვთიმე თაყაიშვილმა სამხრეთ საქართველოში ახალი ექსპედიციის მოწყობისთვის გადაწყვიტა, რადგან მას ჯერ კიდევ ბევრი რამ ჰქონდა სანახავი, აღსაწერი და გამოსაკვლევი. განსაკუთრებით ეს ეხებოდა ტაოს, ისპირის და თორთუმის ხეობის ძეგლებს, რომლებიც ვერ მოინახულა წინა ექსპედიციების დროს. 1917 წლის ექსპედიციაც საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების მიერ ეწყობოდა, რომლის ხელმძღვანელი 1921 წლამდე თავად გახლდათ. სწორედ ამ საზოგადოებამ აღძრა შუამდგომლობა, რასაც მხარი დაუჭირა ქართველმა სამღვდელოებამ და, ეპისკოპოს ლეონიდეს ინიციატივით, მის შემადგენლობაში ვარძიის მონასტრის წინამძღვარი მღვდელ-მონაზონი იპოლიტე მიაკვლინეს.

მაგრამ ასეთი ექსპედიციის მოწყობას, ხარჯებთან და სურსათ-სანოკაგესთან ერთად, ნებართვაც სჭირდებოდა. მით უფრო, როცა ექსპედიცია ფრონტისპირა რაიონებში უნდა გამგზავრებულიყო. საქართველოს მაშინდელმა ეგზარქოსმა პლატონმა (როჟდესტვენსკი), რომელიც სულ სამი

წელი იმყოფებოდა თბილისში, ამ ექსპედიციის მოწყობას მხარი დაუჭირა და კავკასიის მეფისნაცვალს წერილი გაუგზავნა, რომელშიც ექსპედიციის ჩატარებაზე თანხმობას სთხოვდა. კავკასიის მეფისნაცვალად და კავკასიის არმიის მთავარსარდლად იმპერატორ ნიკოლოზ მეორის ბიძა, დიდი მთავარი ნიკოლოზ ნიკოლოზის ძე რომანოვი 1915 წ. 23 აგვისტოს დაინიშნა და თბილისში სექტემბერში ჩამოვიდა. ეგზარქოს პლატონის ვრცელ მიმართვაში აღნიშნული იყო:

„იმისთვის, რომ ყოველმხრივი ისტორიულ-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება ჩატარდეს და შესწავლილ იქნას ეს მხარე, აუცილებელია, უპირველესად შედგეს სამეცნიერო ექსპედიცია, რომლის შემადგენლობაშიც შევლენ სპეციალისტი-არქეოლოგი, არქიტექტორი, ფოტოგრაფი და მხატვრები. უნდა აიზომოს ძეგლები და აღებულ იქნეს მათი გეგმა, გაირჩეს წარწერები და გაკეთდეს ფრესკების ფერადი ორიგინალები. საკმარისია ითქვას, რომ ეს მხარე საერთოდ არ არის შესწავლილი, ჩვენ ჯერ არაფერი ვიცით ისპირის ხეობის ძეგლების შესახებ ბაიბურთამდე და არც იმ ძეგლების შესახებ, რომლებიც ლაზისტანის მთაგრეხილის სამხრეთით მდებარეობენ. ისეთი პირველხარისხოვანი ქრისტიანული ძეგლები, როგორც არიან ხახული, იშხანი და ოშკი, რომლებიც ნებისმიერი ქვეყნის დედაქალაქს დაამშვენებდნენ, შეუსწავლელია. არც ერთ არქეოლოგს არ შეუსწავლია არც თურქეთის მფლობელობის პერიოდში და არც ერთი საზოგადოება სპეციალურად მათით არ დაინტერესებულა. ჩვენ მათ შესახებ ვიცით მხოლოდ ქართული წყაროებით და იმ მოკლე ცნობებით და წარწერების ფოტოებით, რომლებიც გადაღებული იყო 1854 წელს არასპეციალისტი სარგისიანის მიერ, რომელიც უფრო ცნობისმოყვარეობას ამძაფრებს და არ აკმაყოფილებს არქეოლოგის მოთხოვნებს.

აგრეთვე, აუცილებელია, რომ ხახულს, ოშკს და იშხანს დაუბრუნდეს მათი პირვანდელი ქრისტიანული სახე. იმის წყალობით, რომ თურქებმა ეს ტაძრები თავიანთ მეჩეთებად გადააქციეს და კარგად უვლიდნენ, ისინი შემონახულია დაუზიანებლად, განსაკუთრებით მათი მშენიერი არქიტექტურული სტილი და დაცულია კომპონიცია უმდიდრესი ფრესკული მხატვრობისაც კი, რომელიც დაფარულია კირის ხსნარის თხელი ფენით. მუშაობა დასჭირდება მხოლოდ ამ მოხატულობის გაცოცხლებას და თურქების მიერ გადაღებული ფენის და მინაშენების მოხსნას. მაშინ ეს გასაოცარი არქიტექტურული ტრიადა ისევ განადიდებს ქრისტეს სახელს და რუსული იარაღის ძლიერებას ახლად შემოერთებულ მხარეში.

შეგნებული მაქვს რა ამ ორი ამოცანის დიდი მნიშვნელობა და მისი განხორციელების აუცილებლობა, არ შემიძლია არ განვაცხადო, რომ ასეთი სამუშაო შეიძლება შესრულდეს მხოლოდ თქვენი იმპერატორობითი უდიდებულესობისადმი დაქვემდებარებულ მხარეში, რადგან თქვენ მთელი

სულით და გულით ამ ადგილების აღორძინების მოსურნე და მისი ქრისტიანული წმინდა ადგილების მხურვალე სიყვარულით განმსჭვალული ბრძანდებით.

აგრეთვე, დაბეჯითებით ვთხოვ თქვენს იმპერატორობით უდიდებულესობას, რომ ამ საქმისადმი კეთილად განაწყით თქვენი უავგუსტესი ძმა, მისი იმპერატორობითი უმაღლესობა, დიდი თავადი პეტრე ნიკოლოზის ძე, რომლის ცოდნა არქიტექტურის დარგში და მეცნიერულ-მხატვრული გამოვლება გარანტიას იძლევა ამ წმინდა საქმის წარმატებით დაგვირგვინებისათვის, რომლითაც ჩვენთვის, ყველასათვის, თქვენი ძვირფასი სახელი უკვდავყოფილი იქნება სამარადჟამოდ ჩვენი მხარის ისტორიაში.

თქვენი იმპერატორობითი უმაღლესობის უერთგულესი მსახური და მორჩილი ღვთისმსახური, მწყემსი, საქართველოს ეგზარქოსი, არქიეპისკოპოსი ქართლისა და კახეთისა პლატონი. 17 ოქტომბერი, 1916 წ.

საეჭვო არაა, რომ ამ დასაბუთებული წერილის შედგენაში თავად ექვთიმე თაყაიშვილს უნდა ჰქონდეს მონაწილეობა მიღებული. რამდენიმე პოლიტიკურ-კონიუნქტურულ წინადადებას თუ არ მივიღებთ მხედველობაში, ეს მიმართვა 1917 წლის ექსპედიციის სამოქმედო პროგრამად შეიძლება მივიჩნიოთ.

საქართველოს ეგზარქოსი პლატონი მეფისნაცვალს ასევე უგზავნის ექსპედიციის სავარაუდო შემადგენლობას და ხარჯთაღიცხვას. თავდაპირველად განსაზღვრული ყოფილა ექსპედიციაში, მონაწილეობა მიეღო ფოტოგრაფ ზანის ან მის თანამემწეს; არქიტექტორს — ან კეპრიცევს, ან კალგინს, მხატვარ დ. შევარდნაძეს და მის ორ თანამემწეს — მუსაევს და გუდიაშვილს. ექსპედიცია სამი თვე უნდა გაგრძელებულიყო, ხოლო მხატვარს მუშაობისთვის ხუთი თვე დასჭირდებოდა.

სულ ექსპედიციის სავარაუდო ხარჯთაღიცხვა 15.000 მანეთით იყო განსაზღვრული, მაგრამ ამ ექსპედიციის უდიდესი მნიშვნელობიდან გამომდინარე, ე. თაყაიშვილი საკუთარ ჰონორარზე თავიდანვე უარს ამბობდა. მეფისნაცვლისთვის მიწოდებული ხარჯთაღიცხვის შენიშვნაში მითითებულია, რომ თუ ექსპედიციის ხელმძღვანელად დანიშნავენ ე.ს. თაყაიშვილს, მაშინ იგი თავის ჰონორარზე უარს იტყვის, რის შემდეგაც №8 ხარჯიც შეიკვეცება (ანუ არქეოლოგის გასამრჯელო).

ე. თაყაიშვილის მიერ იმხნის ტაძარში აღმოჩენილი და მანამდე მეცნიერთათვის უცნობი წარწერა ძალიან მნიშვნელოვანი ისტორიული ძეგლი გამოდგა. „იმხანში იმ დიდ ფრესკულ წარწერას ალბათ ვერც მე შევამჩნევდი, ჩემი წინამორბედივით, მაშინ რომ ძალიან მჭრელი თვალი არ მქონოდა. სანამ ზედ არ მივიყვანე და თითებით არ მოვუხაზე ასოები, ექსპედიციის სხვა წევრები ვერც კი ხელაუდნენ წარწერას! ისიც უნდა ითქვას, რომ წვიმა რომ არ წამოსულიყო და მერე მზეს ალმაცერად არ

შემოეხედა ტაძარში, მეც გამიჭირდებოდა დანახვა“. ოშკაც, იშხანივით, დიდძალი საინტერესო მასალა მისცა ექსპედიციას.

ექვთიმე დიდად ემაღლიერებოდა ექსპედიციის წევრებს. „მიხ. ჭიაურელი რომ წავიყვანე მხატვრად, ძალიან ყოჩაღად ირჯებოდა, ყველაფერი ეხერხებოდა და თან აცოცხლებდა და ამხიარულებდა მთელ ექსპედიციას. ის ხომ მრავალმხრივ ნიჭიერი კაცია და სხვათა შორის, იმიტაციაც ემარჯვებოდა. ძალიან სასარგებლო თანამშრომელი გამომადგა იმ ექსპედიციაში დ. შევარდნაძე, რომელიც დიდი ავტორიტეტით იყო მოსილი და დიდი პატრიოტული სულისკვეთებით მუშაობდა... მერე ხომ მან გამაოგნა მშვენიერი ქართული შრიფტით, რომელიც ბევრად ჯობდა ახლა გავრცელებულს“. ექსპედიციის ერთ-ერთი წევრი ქართველი მხატვარი ლადო გუდიაშვილიც გახლდათ.

1945 წ. დეკემბერში საქართველოში დაიწყო ფართომასშტაბიანი იდეოლოგიური კამპანია თურქეთის მიერ 1921 წ. დაკავებული ქართული ტერიტორიების დაბრუნების მოთხოვნით. ასეთი მოთხოვნა საბჭოთა მთავრობამ თურქეთს 1945 წ. წაუყენა. ეს საკითხი განხილულ იქნა ამავე წელს გამართულ პოტსდამის კონფერენციაზე. სსრკ უმართებულოდ მიიჩნევდა თურქეთთან საზღვრის მონაკვეთს — ეს ეხებოდა ყარსის, ართვინისა და არდაგანის ოლქებს. დავალებაც მოსკოვიდან მოდიოდა. სტალინი, რომელმაც მოიგო ომი, ცდილობდა თურქეთისთვის თავისი პრეტენზიები წაეყენებინა. თურქეთის მიერ მიტაცებული მიწა-წყლის დაბრუნების კამპანიაში 1945 წელს აქტიურად ჩაერთო ქართული მხარე. გაზეთმა „კომუნისტმა“ 14 დეკემბერს გამოაქვეყნა ს. ჯანაშიასა და ნ. ბერძენიშვილის წერილი, რომელიც 20 დეკემბერს „პრავდამ“ და „იზვესტიაში“ გადაბეჭდეს. ტაო-კლარჯეთის თემა ქართველი მწერლების ნაწარმოებებშიც გამოჩნდა. რა თქმა უნდა, ამ თემას გამოეხმაურა ექვთიმე თაყაიშვილიც, რომელიც ეროვნულ განმთავრებულ თბილისში ახლდაბრუნებული იყო. მისი წერილი „თურქეთის მიერ მიტაცებულ ჩვენს მიწაზე“ 1946 წლის 25 მაისს გაზეთ „კომუნისტში“ დაიბეჭდა. დიდი მამულიშვილი კიდევ ერთხელ იგონებდა მის მოგზაურობას სამხრეთ საქართველოში და იმედს გამოთქვამდა, რომ საქართველოს ტერიტორიის სამხრეთი მხარე, რომელიც თურქეთის საზღვრებშია მოქცეული, ისევ ჩვენი ქვეყნის შემადგენლობაში დაბრუნდებოდა. საკითხი იმით დასრულდა, რომ სტალინი ბოლოს იძულებული გახდა, უარი ეთქვა ამ წინადადებაზე. ამით კიდევ ერთხელ დაკარგეთ ტაო-კლარჯეთი, კოლა-ართვინი და ლაზეთ-ჭანეთი.*

* რისი დაკარგვაც შესაძლებელია, მისი მოპოვებაც შეიძლება! (რედ.).

გამოყენებული ლიტერატურა:

ნ. ბოსტაშვილი, ახალგანთავისუფლებულ მიწა-წყალზე / მნათობი, №11, 1990.

ი. გვიამაშვილი, ი. კობლატაძე, ტაო-კლარჯეთი, თბ., 2004.

ერთი იდეოლოგიური კამპანიის ისტორიიდან, თბ., 2003.

ე.თაყაიშვილი, არქეოლოგიური ექსპედიცია კოლა-ოლთისში და ჩანგლში 1907 წელს, პარიზი, 1938.

ე. თაყაიშვილი, ემიგრანტული ნაშრომები. დაბრუნება. ტ. 1. თბ., 1991.

ე. თაყაიშვილი, რჩეული ნაშრომები, ტ. 1. თბ., 1968.

ე. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია სამხრეთ საქართველოში, თბ., 1960.

ცენტრალური სახელმწიფო საისტორიო არქივი, ფ.13, აღწ. 3, საქ. 1622. ფ. 1-3, ფ. 4-5.

Материали по археологии Кавказа, т. 12, 1909.

